

"AŞIQ QƏRİB" DASTANINDA OBRAZLAR SİSTEMİ

Məhəbbət dastanlarımızın içərisində Aşıq Qərib dastanı xüsusi yer tutur. Elm aləminə dastanın iki versiyası məlumdur; 1) Anadolu-Azərbaycan, 2) Türkünstan versiyaları. Mənbələrin verdiyi məlumata görə, ilk dəfə 1813-cü ildə Aşıq Nüsrəddin adlı bir sənətkar tərəfindən Azərbaycanın iki yerə parçalanması barədə tarixi faciəvi sazişin imzalanması şərəfinə təşkil edilmiş ziyafət məclisində "Qəriblə Şahsənəmin hekayəti" adı ilə söylənmişdir. Süjetin başqa bir variantı isə sonrakı illərdə Mahmudbəy Mahmudbəyov tərəfindən yazıya alınmış və 1882-ci ildə SMOMPK - "Qafqaz ərəziləri və xalqlarının təsviri üçün materiallar toplusu"nda nəşr edilmişdir. Bundan sonra isə 1916-cı ildən başlayaraq Orucov qardaşları mətbəəsi tərəfindən litoqrafiya üsulu ilə dastan Azərbaycan və türk dillərində bir neçə dəfə nəşr edilib yayılmışdır. Həmin nəşrlər içərisində məzmun dolğunluğu ilə seçilən Gəncə variantı Anadoluda da şöhrət tapmışdır. Bu variant əsasında da təsadüfi deyildir ki, Anadolu aşığıları onun Anadolu variantını formalaşdırmışlar (4, 1). Azərbaycanda dastan haqqında H.Araslı, M.H.Təhməsi, P.Əfəndiyev A.Nəbiyev və başqaları bu barədə dəyərli tətqiqat işləri aparmışlar.

Aşıq Qərib milli dastan yaradıcılığının ən erkən sujetlərini əhatə etdiyi kimi, xalqımızda erkən orta əsr məişət həyatını, adət-ənənələrini əhatə edir. Aşıq Qərib dastanının mərkəzində

beynəlxalq süjet olan “ər öz arvadının toyunda” süjeti durur. Amma bu süjet dünyanın bir çox xalqlarında müxtəlif dəyişikliyə uğramış, lakin bu süjet bütün xalqlarda mühafizə olunub saxlanılmışdır. Azərbaycan xalq ədəbiyyatında isə ilk dəfə bu süjetə “Kitabi Dədə Qorqud”dastanının “Bamsı Beyrək” boyunda rast gəlirik. Azərbaycan dastanlarında süjet ər arvadın arasında deyil, nişanlılar arasında qurulur. Bu baxımdan “Bamsi Beyrək” boyu ilə “Aşıq Qərib” dastanı bir-birinə daha yaxındır. Yəni eyni süjet “Bamsı Beyrək” də ozanlar, “Aşıq Qərib” də isə aşıqlar tərəfindən işlənmişdir (2, 484). Aşıqlarımız tərəfindən “Aşıq Qərib” dastanı elə mükəmməl detallar, süjetlər və obrazlarla bəzəmişdir ki, dastanı oxuduğumuz anda həmin dövrün əhvalını duya bilirik.

“Aşıq Qərib” dastanının obrazlar sisteminə gəldikdə isə onu qeyd etmək lazımdır ki, dastanda iki obrazlar sistemi vardır: 1) Əsas obrazlar (Rəsul Şahsənəm), 2) köməkçi obrazlar (Rəsulun anası, Güloğlan, Şahvələd) sistemi. İlk öncə əsas obraz olan Aşıq Qəribdən yəni Rəsuldan danışaq. Əsas hadisələr onun ətrafında cərəyan edir. Dastan qəhrəmanı olan Rəsulun adının Qəribə çevrilməsi təsadüfi deyildir. Bu bəlkədə həmin dövrlərdə Azərbaycanda baş verən ictimai-siyasi hadisələrlə əlaqəlidir. Beləki qəriblik motivi xalq yaradıcılığının bütün növlərində mühüm yer tutmuşdur. Nağıllarda, dastanlarda, bayatılarda, atalar sözlərində qəriblikdən şikayətə tez-tez rast gəlirik. Bu da həmin dövrlərdə müharibələr sürgünlər zorla başqa ölkələrə köçürülmələr şifahi ədəbiyyatda qəriblik motivinin yaranmasına gətirib çıxartdı (2, 485). Burada da Rəsul yatıb yuxusunda ona buta verildiyini gördüyü anda öz doğma şəhərini Şahsənəmə görə tərk edib yad bir diyara gəlir. Orada rastlaşdığı ilk qarı tərəfindən ona ilk dəfə olaraq Qərib deyilir. Bu ad Rəsulun xoşuna gəlir və artıq Qərib adından istifadə edir. Təbrizdən çıxdıqdan sonra o, hər yerdə qəriblikdən ayrılıqdan söz açır:

Kimimiz var, burda bizi dindirə,
Kimsənə yox halım yara bildirə,
Qorxum budu tufan bizi öldürə,
Rəsul qala burda yaralı, dağlar!

Burada yalnız Qəribin duyğuları şikayətləri deyil minlərlə vətəndən ayrı düşmüş başqa diyarlarda miskin həyat sürən insanların hiss və duyğuları ümumiləşdirilmişdir (2, 487).

Qəribin gücü qüvvəti sazı və sözüdür. Ona Dərviş tərəfindən badə verildikdən sonra o, həm də haqq aşığı olur. Şahsənəmi atasından istədikdə, atası Qəribdən 40 kisə qızıl istəyir. Qərib Şahsənəmi almaq üçün yeddi il diyar-diyar gəzib aşıqlıq edir. Öz sevgisindən əl çəkmir. Hətta Hələb Paşası Qəribin söz ustalığına ağına heyran qalır və onu sarayında saxlamaq istəyir, lakin qərib buna razı olmur. “Hələb paşası dedi:

– Qərib, gəl getmə. Bu yollarda tələf olarsan.

Qərib başladı ağlamağa paşa onun alamağını görüb ürəyi dayanmadı və əmr etdiki Qəribə bir at versinlər. Qəribə yaxşı at verib onu yola saldılar” (1, 47). Bir tərəfdən öz vətəmindən ayrılması digər tərəfdən sevgilisi Şahsənəmdən ayrılması onun ürəyini dağlayır.

Aşıq Qərib dastanında Qərib ilə Bamsi Beyrək boyundakı Beyrəyi yaxınlaşdıran bəzi məqamlar vardır. Burada ilk öncə onu qeyd etmək olar ki istər boyda istərsədə dastanda oğlanla qız ilk dəfə bir-birlərini qızın yaşadığı evin ətrafında görüşürlər. Bamsi Beyrəkdə də Aşıq Qəribdə də qəhrəmanların öz sevdiklərinə üzük taxmaq motivi vardır. Beyrək qəhrəmanlıq müsabiqəsindən sonra banuçiçəyə üzüyü taxır Qərib isə səfərə çıxdığı zaman. Bamsi paltarını dəli ozanla dəyişdirdikdən sonra evlərinə gəlir. İlk öncə bulaq başında ağlayan bacısını görür. Bu eyni ilə də Aşıq Qəribdə də belədir. Həmçinin hər iki dastanda da bacılar qardaşlarını tanımır. Bu və bunun kimi başqa oxşarlıqlar da vardır (3, 231).

Yeddi illik ayrılıqdan sonra Qərib sevgilisinin toyuna aşiq libasında gəlir. Saz çalib söz söylədikdən sonra məclisdəkilər onu tanıdı lakin haqq aşığı olduğuna inanmadılar qərib isə məclisdəkilərə “ mənı gətirən ağam Xızırın atının ayağının altından bir ovuc torpaq götürmüşəm. İndi anamın gözlərini açacağam” deyir və torpağı anasının gözüne sürtməklə anasının gözləri açılır və məclisdəkilər onun haqq aşığı olduğuna inanırlar və sonda Şahsənəmi ona verirlər.

İkinci əsas obraz isə Şahsənəm obrazıdır. O bütün ömrünü qəribin saf məhəbbətinə qurban verir. Yeddi il onun yolunu gözləyir. Atasının zoru ilə Şahvələdlə nişanlansa da bəhanələr gətirərək toyu qəsdən gecikdirir. Qəribin ailəsi ilə əlaqəni heç zaman kəsmir. Hətta Qəribin ölüm xəbərini eşitdikdən sonra belə ümidini üzür və yenədə Qəribin yolunu gözləyir. Şahsənəm həmin dövrdə feodal-patriarxal mühitin ağır şəraitində yaşayan Azərbaycan qadınının ümumiləşmiş obrazıdır. Şahsənəm ağır günlər keçirir Qəribsiz onun üçün həyat yoxmuş kimi gəlir. Lakin sonuna qədər sədaqətli sevgili olur. Hətta Qəriblə kəbini kəsildikdən sonra Qərib Şahsənəmi yaxına qoymur Şahvələdin ona toxunması ilə günahlandırır lakin Şahsənəm bunun belə olmadığını hətta Qəribin ölüm xəbərinə belə inanmayıb onun yolunu gözlədiyini Qəribə bildirdi. Burada da biz Azərbaycan qadınının keçmiş zamanlardan bəri öz sevgisinə sədaqətini görürük.

Dastanda köməkçi obrazlara gəldikdə isə, burada da maraqlı obrazlar aləmi vardır. Əvvəlcə Güloğlan obrazı haqqında danışsaq, bu obraz “Bamsı Beyrək” boyunda Yalançıoğlu obrazı ilə müqayisə olunur. Hər iki dastanda yalandan qəhrəmanın öldüyü xəbərini verirlər. Hər iki dastanda da öz köynəklərini çıxarıb, bir qoyun kəsib onun qanına bulayır və aparıb ailəsinə təhvil verirlər. Lakin “Bamsı Beyrək” boyundan fərqli olaraq, “Aşiq Qərib” dastanında Güloğlan Şahsənəmlə evlənmək niyyətində deyil sadəcə olaraq o, Şahvələdin tapşırığı ilə Qəribi öldürmək niyyətində olur. Lakin Qəribi tapmadıqda yalandan heyvanın qanına boyanmış köynəyi gətirir. “Bamsı Beyrək” boyunda isə Yalançıoğlu Banuçiçəklə evlənmək üçün bu yola addım atır.

Dastanda ana obrazında diqqət yetirmək lazımdır. Ana həmişə müqəddəs varlıq olmuşdur. Dastanda da ana surəti diqqət və ustalıqla işlənmişdir. Qərib uzaq səfərə gedərkən ilk öncə anasının yanına gəlir ondan halallıq istəyir. Bütün dastanlarımızda qəhrəmandan sonra ən çox əziyyət çəkən analar olmuşdur. Ayrılıq dərdi övladının uzaqda olması və ya ölüm xəbəri anaları ağır vəzəyyətinə gətirib çıxarır. Aşiq Qərib dastanında da bu obraz Qəribin anası Banu xanımdır. O övladının xoşbəxtliyi üçün hər şeyə razıdır. Hətta öz doğma vətəni belə balası üçün qoyub getməyə razı olur. Qürbətdə çox əziyyətlər, çəksədə balası üçün dözüür. Nəhayət oğlunun ölüm xəbərini eşidən ana məhv olur, ağlamaqdan gözləri tutulur. Amma buna baxmayaraq o yenədə bir ümidlə bir gün oğlunun gələcəyini hiss edir, onun yolunu gözləyir. Yalnız Qərib qayıtdıqdan sonra o muradına çatır. O öz sevincini oğluna müraciətlə dediyimahnılarında ifadə edir:

Çox gözlədim bu yerlərin yazını,
Oğlumun uçurdum mən şahbazını,
Amanat saxladım Qərib sazını,
Çox acəb gəlibdi Qəribim mənim (2, 489).

Dastanda müsbət surətlərdən Dəli Mahmudu qeyd etmək olar. O sədaqətli mərd dostluq rəmzi kimi qeyd olunmuşdur. Qəribi tanıdıqdan sonra sona qədər onunla yoldaş olur. Şahvələdi yalançı Güloğlanı nifrətlə damğalayır. Qəribə köməklik edir.

Digər bir əlavə obraz isə ağ atlı Xızır obrazıdır. Bildiyimiz kimi xalq mifologiyasında Xızır özünəməxsus bir yer tutmuşdur. Xızır darda olan insanlara yardım edir. “Aşiq Qərib” dastanında isə Xızır haqq aşığı olan Qəribə öz yardım əlini uzadır. Yolda çarəsiz qalan Qəribin yardımına gəlir. Üç dəfə yalnız yol deyən Qəribin hər dəfəsində yanında olur və onu bir günə Hələbdən Tiflisə gətirir.

Həmçinin gözləri tutulmuş anasının gözlərini açması üçündə atinin ayağının alındakı torpaqdan götürməsinə tələb edir. Deməli bir çox dastanlarımızda nağıllarımızda görünən Xızır obrazı, burada da əsər qəhrəmanına öz yardımını göstərmişdir.

“Aşıq Qərib” dastanı yalnız Azərbaycanda deyil, həmçinin Zaqafqaziyada, Kiçik və Orta Asiya xalqları arasında da yayılmışdır. “Aşıq Qərib” dastanının türk, özbək və başqa variantlarında vardır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan dastanları beş cildə, III cild, Bakı: Lider nəşriyyatı 2005
2. Əfəndiyev Paşa. “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı”, Bakı: “Elm və təhsil”, 2012, 600 səh.
3. Məhəmmədhüseyn Təhmasib, “Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər)” , Bakı: Elm nəşriyyatı, 1972.
4. Nəbiyev Azad. “Aşıq Qərib” – Azərbaycan xalqının böyük məhəbbət dastanı. Bakı: “Ədəbiyyat qəzeti” 2011.

XÜLASƏ

Məhəbbət dastanlarımızdan olan “Aşıq Qərib” dastanının özünəməxsus zəngin obrazlar sistemi vardır. Məlumdur ki “Aşıq Qərib” dastanı Nüsrəddin adlı bir aşiq tərəfindən düzülüb-qoşulmuşdur. “Aşıq Qərib” dastanında obrazlar sistemini iki yerə bölmək olar: əsas və köməkçi obrazlar sistemi. Dastanda hadisələr əvvəldən sona qədər qəhrəmanın ətrafında cərəyan edir. Məqalədə Qərib, Şahsənəm, Güloğlan, Qəribin anası və başqa obrazlar təhlilə cəlb edilir.

Açar sözlər: *“Aşıq Qərib” dastanı, məhəbbət, motiv, obrazlar aləmi, xüsusiyyətləri.*